

BANK TIZIMI MOLIVAVIY BARQARORLIGINI BAHOLASH MEZONLARI VA KO'RSATKICHLARI**Narzullayev Shoxrud Nasrullo o'g'li**

Buxoro innovatsiyalar universiteti 2-bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19443671>

Annotatsiya. Maqolada bank tizimi moliyaviy barqarorligini baholash mezonlari va ko'rsatkichlari tizimli tahlil qilingan. Bazel qo'mitasining kapital yetarliligi, likvidlik va leveraj standartlari, XVF ning CAMELS va moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichlari (FSI), stress-test metodologiyasi hamda O'zbekiston bank tizimining hozirgi holati empirik ma'lumotlar asosida o'rganilgan. O'zbekiston tijorat banklarining kapital yetarliligi koeffitsienti 23,2 foiz (Bazel III talabi 10,5 foiz), muammoli kreditlar ulushi 4,8 foiz va likvidlikni qoplash koeffitsienti 168 foiz ekanligini tahlil qilingan. Xalqaro tajriba va milliy xususiyatlar asosida tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: moliyaviy barqarorlik, bank tizimi, kapital yetarliligi, Bazel standartlari, CAMELS, likvidlik, kredit xavfi, stress-test, moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichlari, bank nazorati.

Аннотация. В статье систематически проанализированы критерии и показатели оценки финансовой устойчивости банковской системы. Исследованы стандарты Базельского комитета, показатели МВФ (CAMELS и FSI), методология стресс-тестирования и состояние банковской системы Узбекистана. Коэффициент достаточности капитала 23,2% (требование 10,5%), проблемные кредиты 4,8%, коэффициент покрытия ликвидностью 168%.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, банковская система, достаточность капитала, Базельские стандарты, CAMELS, ликвидность, кредитный риск, стресс-тест, показатели финансовой устойчивости, банковский надзор.

Annotation. The article systematically analyzes criteria and indicators for assessing the financial stability of the banking system. Basel Committee standards, IMF indicators (CAMELS and FSI), stress-testing methodology and the state of Uzbekistan's banking system are examined. Capital adequacy ratio is 23.2% (requirement 10.5%), non-performing loans 4.8%, liquidity coverage ratio 168%. Recommendations based on international experience and national specifics are developed.

Key words: financial stability, banking system, capital adequacy, Basel standards, CAMELS, liquidity, credit risk, stress-test, financial soundness indicators, banking supervision.

Bank tizimining moliyaviy barqarorligi mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi va barqaror rivojlanishining eng muhim asoslaridan biri hisoblanadi. 2008-yilgi global moliyaviy inqiroz ko'plab mamlakatlarning bank tizimlarida tizimiy zaifliklarni ochib berdi va moliyaviy barqarorlikni baholash mezonlarini tubdan qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Bazel bank nazorati qo'mitasi kapital yetarliligi, likvidlik va leveraj bo'yicha yangi standartlarni (Bazel III) ishlab chiqdi [1].

Xalqaro valyuta fondi (XVF) moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichlari (Financial Soundness Indicators – FSI) tizimini yaratib, bank tizimi barqarorligini muntazam monitoring qilish metodologiyasini joriy etdi [2]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida bank tizimini mustahkamlash, xalqaro standartlarga o'tish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan

[3]. Ushbu maqola bank tizimi moliyaviy barqarorligini baholash mezonlari va ko'rsatkichlarini tizimli tahlil qilib, O'zbekiston bank tizimiga tatbiq etishning dolzarb jihatlarini o'rganadi.

Moliyaviy barqarorlik bank tizimining tashqi va ichki zarbalarga qarshi chidamliligini, asosiy funksiyalarini – depozitlarni jalb etish, kredit berish, to'lov tizimini ishlatish – uzluksiz bajarishini va iqtisodiy o'sishga hissa qo'shishini anglatadi. E.Shin va K.Shin ta'kidlashicha, moliyaviy barqarorlik faqat individual banklarning mustahkamligiga emas, balki butun tizimning yaxlit chidamliligiga bog'liq [4]. Moliyaviy barqarorlikni baholashda mikroehtiyotkorlik (individual bank darajasida) va makroihtiyotkorlik (tizim darajasida) yondashuvlar farqlanadi.

Mikroihtiyotkorlik yondashuv har bir bankning kapital yetarliligi, aktivlar sifati, boshqaruv sifati, daromadlilik, likvidlik va bozor xavflariga sezgirligini (CAMELS tizimi) baholaydi. Makroihtiyotkorlik yondashuv esa butun bank tizimining tizimiy xavflarini, o'zaro bog'liqligini va makroiqtisodiy omillarga ta'sirchanligini baholaydi [5].

Bazel bank nazorati qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlar bank tizimi barqarorligini baholashning xalqaro mezonlarini belgilaydi. Bazel I (1988) kapital yetarliligi koeffitsienti (CAR) minimumni 8 foiz qilib belgiladi. Bazel II (2004) uchta ustun kontsepsiyasini kiritdi: minimal kapital talablari (1-ustun), nazorat jarayoni (2-ustun) va bozor intizomi (3-ustun). Bazel III (2010–2019) global moliyaviy inqiroz saboqlariga javob sifatida qat'iy talablar joriy etdi: asosiy kapital (CET1) minimumi 4,5 foiz, 1-daraja kapitali 6 foiz, umumiy kapital 8 foiz hamda konservatsiya buferi 2,5 foiz va kontrsiklik buferi 0–2,5 foiz [1]. Shuningdek, Bazel III likvidlikni qoplash koeffitsienti ($LCR \geq 100$ foiz), sof barqaror moliyalashtirish koeffitsienti ($NSFR \geq 100$ foiz) va leveraj koeffitsienti (≥ 3 foiz) kabi yangi ko'rsatkichlarni kiritdi. D.Xaldane ta'kidlashicha, Bazel III standartlari bank tizimining tizimiy inqirozlarga chidamliligini sezilarli oshirgan [6].

CAMELS tizimi AQSh Federal depozitlarni sug'urta korporatsiyasi (FDIC) tomonidan ishlab chiqilgan va butun dunyoda keng qo'llaniladi. Tizim oltita komponentni baholaydi: Capital adequacy (kapital yetarliligi) – bankning yo'qotishlarni qoplash qobiliyati, Asset quality (aktivlar sifati) – kredit portfelining sog'lomligi, Management quality (boshqaruv sifati) – rahbariyat va korporativ boshqaruv, Earnings (daromadlilik) – foyda ko'rsatkichlari va barqarorligi, Liquidity (likvidlik) – qisqa muddatli majburiyatlarni bajarish qobiliyati va Sensitivity to market risk (bozor xavfiga sezgirlik) – foiz stavkasi, valyuta kursi va bozor narxlari o'zgarishiga ta'sirchanlik [7]. XVF ning moliyaviy mustahkamlik ko'rsatkichlari (FSI) tizimi 12 ta asosiy va 28 ta qo'shimcha ko'rsatkichni o'z ichiga oladi: kapital yetarliligi, aktivlar sifati, daromadlilik, likvidlik va bozor xavfi kategoriyalari bo'yicha [2]. FSI 180 dan ortiq mamlakatda qo'llaniladi va bank tizimining barqarorligini xalqaro miqyosda solishtirishga imkon beradi.

O'zbekiston bank tizimi 2024-yil holatiga 33 ta tijorat bankidan iborat bo'lib, ularning umumiy aktivlari 650 trillion so'mdan oshgan. O'zbekiston Markaziy banki Bazel III standartlarini bosqichma-bosqich joriy etmoqda. Kapital yetarliligi koeffitsienti (CAR) o'rtacha 23,2 foizni tashkil etib, bu Bazel III talabi (10,5 foiz) dan ikki barobardan ko'p. Biroq, davlat banklarida bu ko'rsatkich (18–22 foiz) xususiy banklarga nisbatan (25–35 foiz) pastroq.

Muammoli kreditlar (NPL) ulushi umumiy kredit portfelining 4,8 foizini tashkil etib, bu mintaqaviy o'rtacha (6–8 foiz) dan past. Likvidlikni qoplash koeffitsienti (LCR) o'rtacha 168 foiz (talab 100 foiz). Rentabellik ko'rsatkichlari: aktivlar rentabelligi (ROA) 1,8 foiz va kapital rentabelligi (ROE) 14,2 foiz. Kredit/depozit nisbati 112 foiz bo'lib, bu banklarning depozitlardan tashqari qo'shimcha manbalardan moliyalashayotganini ko'rsatadi [8].

Jahon Banki hisobotiga ko'ra, O'zbekiston bank tizimi mintaqada nisbatan barqaror, biroq davlat banklarining dominantligi, kredit konsentratsiyasi va valyuta xavfi asosiy tashvishlar hisoblanadi [9].

O'zbekiston bank tizimining zaif tomonlari ham mavjud. Birinchidan, davlat banklarining bozordagi ulushi 85 foizdan oshiq va ular ko'pincha direktivali kreditlash bilan shug'ullanadi – bu kredit qarorlarining iqtisodiy samaradorligini pasaytiradi. Ikkinchidan, kredit konsentratsiyasi – eng yirik 20 ta qarz oluvchi umumiy kredit portfelining 35–40 foizini tashkil etadi.

Uchinchidan, valyuta xavfi – kredit portfelining 45–50 foizi xorijiy valyutada va so'm kursining o'zgarishi banklarning moliyaviy holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. To'rtinchidan, raqamli transformatsiya – kibertahdidlar va IT-infratuzilma xavflari o'smoqda. Beshinchidan, korporativ boshqaruv – ayniqsa davlat banklarida boshqaruv sifati va mustaqilligi yetarli emas [10].

Stress-test metodologiyasi bank tizimining ekstremal sharoitlarda chidamliligini baholash uchun qo'llaniladi. O'zbekiston Markaziy banki 2023-yildan boshlab yillik stress-testlarni o'tkazmoqda. Asosiy stsenariylar: so'm kursining 25–30 foizga qadrsizlanishi, YaIMning 3–5 foizga pasayishi, inflyatsiyaning 15–20 foizga oshishi va NPL ning 10–12 foizga ko'tarilishi.

Stress-test natijalari ko'pchilik banklarning ekstremal stsenariylarga ham chidamli ekanligini ko'rsatgan, biroq ayrim kichik banklar qo'shimcha kapital ehtiyojiga ega. Kelajak istiqbollari: Bazel III talablarini to'liq joriy etish (2025–2027), ESG (atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv) omillarini bank nazoratiga kiritish, raqamli bank nazorati (SupTech) ni joriy etish, depozitlarni sug'urtalash tizimini kuchaytirish va bank tizimida raqobatni oshirish orqali davlat banklarining dominantligini kamaytirish zarur.

Kredit xavfini boshqarish bank tizimi moliyaviy barqarorligining eng muhim elementi hisoblanadi. Kredit xavfi bankning qarz oluvchiga bergan kreditni qaytarib olmaslik ehtimolini anglatadi. Kredit xavfini baholash uchun bir qator ko'rsatkichlar qo'llaniladi: muammoli kreditlar ulushi (NPL ratio) – umumiy kredit portfelidagi muddati o'tgan va to'lanmagan kreditlar ulushi; zaxira qoplash koeffitsienti (provision coverage ratio) – yo'qotishlar uchun ajratilgan zaxiralarning muammoli kreditlarga nisbati; kredit konsentratsiyasi koeffitsienti – eng yirik qarz oluvchilarning umumiy portfeldagi ulushi; sektorlar bo'yicha kredit taqsimoti – qishloq xo'jaligi, sanoat, savdo va xizmatlar sohalaridagi kreditlar nisbati. O'zbekistonda NPL 4,8 foiz bo'lib, bu xalqaro mezonlarga mos keladi, biroq davlat banklarida bu ko'rsatkich xususiy banklaerga nisbatan sezilarli yuqori. Zaxira qoplash koeffitsienti 128 foizni tashkil etib, bu yetarli darajada. Biroq, kredit konsentratsiyasining yuqoriligi (top 20 = 35–40 foiz) tizimiy xavfni oshiradi.

Likvidlik xavfini boshqarish ham moliyaviy barqarorlikning muhim komponenti.

Likvidlik bankning o'z majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarish qobiliyatini anglatadi. Bazel III ikkita asosiy likvidlik ko'rsatkichini kiritgan: likvidlikni qoplash koeffitsienti (LCR) – yuqori sifatli likvid aktivlarning 30 kunlik sof chiqim oqimiga nisbati (≥ 100 foiz talab etiladi); sof barqaror moliyalashtirish koeffitsienti (NSFR) – mavjud barqaror moliyalashtirish manbalarining zarur barqaror moliyalashtirish hajmiga nisbati (≥ 100 foiz). O'zbekiston banklarida LCR o'rtacha 168 foiz va NSFR 124 foiz bo'lib, ikkala ko'rsatkich ham Bazel III talablaridan yuqori. Biroq, bank tizimidagi likvid aktivlarning sezilarli qismi davlat qimmatli qog'ozlarida joylashgan va bozor sharoitida ularning tezkor sotilish imkoniyati cheklangan.

Valyuta likvidligi ham alohida xavf – xorijiy valyutadagi depozitlar va kreditlar o‘rtasidagi nomuvofiqlik kurs o‘zgarishlarida likvidlik muammolarini keltirib chiqarishi mumkin.

Bozor xavfi va operatsion xavf bank tizimining moliyaviy barqarorligiga ta’sir etuvchi muhim omillar hisoblanadi. Bozor xavfi foiz stavkalari, valyuta kurslari va qimmatli qog‘ozlar narxlarining o‘zgarishi natijasida bankning yo‘qotish ko‘rishi ehtimolini anglatadi.

O‘zbekistonda bozor xavfining eng muhim komponenti valyuta xavfi hisoblanadi, chunki kredit portfelining 45–50 foizi xorijiy valyutada. So‘m kursining 10 foizga qadrsizlanishi bank tizimining kapital yetariligi 2–3 foiz punktga pasaytirishi mumkin. Foiz stavkasi xavfi ham ahamiyatli – Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi o‘zgarishlari banklarning foiz marjasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Operatsion xavf – ichki jarayonlar, xodimlar, tizimlar va tashqi hodisalar natijasida yo‘qotishlar – raqamli transformatsiya sharoitida o‘ziga bormoqda. Kiberhujumlar, texnologik nosozliklar va ichki firibgarlik holatlari operatsion xavfning asosiy manbalari hisoblanadi.

Xalqaro tajriba tahlili bank tizimi barqarorligini ta’minlashda turli yondashuvlar samaradorligini ko‘rsatadi. Yevropa Ittifoqida Yagona nazorat mexanizmi (SSM) va Yagona hal etish mexanizmi (SRM) yaratilgan. AQSh da Dodd-Frank qonuni tizimiy ahamiyatga ega banklar uchun kuchaytirilgan nazorat joriy etgan. Buyuk Britaniyada ikki ustunli nazorat tizimi (Prudential Regulation Authority va Financial Conduct Authority) ishlab chiqilgan. Singapurda Monetary Authority of Singapore integratsiyalangan moliyaviy nazoratni amalga oshiradi.

O‘zbekiston uchun bu tajribalardan saboq olib, Markaziy bankning nazorat funksiyasini kuchaytirish, makroihtiyotkorlik siyosatini rivojlantirish va bank tizimida raqobatni oshirish zarur.

Xulosa va Takliflar

Bank tizimi moliyaviy barqarorligini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari ko‘p qirrali tizimdan iborat bo‘lib, Bazel standartlari (kapital yetariligi $CAR \geq 10,5$ foiz, likvidlik $LCR \geq 100$ foiz, $NSFR \geq 100$ foiz, $leveraj \geq 3$ foiz), CAMELS tizimi (6 komponent: kapital, aktivlar, boshqaruv, daromadlilik, likvidlik, bozor xavfi) va XVF FSI (12 asosiy + 28 qo‘shimcha ko‘rsatkich) ularning asosiy bazasini tashkil etadi. O‘zbekiston bank tizimi Bazel III talablarini rasman bajarib turibdi: CAR 23,2 foiz (talab 10,5), NPL 4,8 foiz (mintaqaviy o‘rtacha 6–8), LCR 168 foiz (talab 100), ROA 1,8 foiz, ROE 14,2 foiz. Biroq, davlat banklarining dominantligi (85 foiz+), kredit konsentratsiyasi (top 20 = 35–40 foiz), valyuta xavfi (45–50 foiz xorijiy valyutada) va korporativ boshqaruv kamchiliklari tizimiy xavflarni saqlab turibdi. Bazel III ni to‘liq joriy etish, stress-testlarni kuchaytirish, ESG omillarini kiritish, raqamli nazoratni rivojlantirish va bank tizimida raqobatni oshirish asosiy tavsiyalar sifatida belgilandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A Global Regulatory Framework. – Basel: BIS, 2011. – 77 p.
2. International Monetary Fund. Financial Soundness Indicators: Compilation Guide. – Washington: IMF, 2019. – 286 p.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-60-son. – Toshkent, 2022.

4. Shin H.S., Shin K. Procyclicality and the Search for Early Warning Indicators // IMF Working Paper. – 2011. – No. 11/258. – P. 1–36.
5. Borio C. Towards a Macprudential Framework for Financial Supervision and Regulation? // BIS Working Papers. – 2003. – No. 128. – P. 1–22.
6. Haldane A.G. The Dog and the Frisbee // Speech at Federal Reserve Bank of Kansas City. – 2012. – P. 1–36.
7. Federal Deposit Insurance Corporation. Risk Management Manual of Examination Policies: CAMELS. – Washington: FDIC, 2020. – 142 p.
8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Moliyaviy barqarorlik sharhi. – Toshkent: Markaziy bank, 2024. – 86 b.
9. World Bank. Financial Sector Assessment Program: Uzbekistan. – Washington: World Bank, 2023. – 112 p.
10. Karimov D.A. O‘zbekiston bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta’minlash yo‘lari // Iqtisodiyot va moliya. – 2023. – No. 4. – B. 28–40.